

Nasrabad, Kashan, and its Connection with the Ghaffari Family during the Qajar Era

Seyed Hossein Chakeri Badi¹, Seyed Abolfazl Razavi^{2*}, Amir Teimour Rafiei³

¹- Department of History, Maha.c. Islamic Azad University, Mahallat, Iran.
amirchakeri52@gmail.com

²- Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran.
abolfazlrazavi@khu.ac.ir

³- Department of History, Maha.c. Islamic Azad University, Mahallat, Iran.
amirteymourrafiei@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Nasrabad is a historic village located strategically between Kashan and Qom, known for its fertile agricultural lands. The region is home to the ruins of the "White Castle" and "Daram," which locals associate with Pharaonic remains, tracing their history back to ancient times. Due to its geographical location, Nasrabad has long been a site of interest and historical significance. During the Qajar era, the Ghaffari family, one of the most powerful families in Kashan, owned vast estates in Nasrabad and surrounding farmlands. This study explores the role of the Ghaffari family in landownership and agricultural development in the region. Research based on library documents and field studies reveals that the Ghaffari family played a significant role in expanding agriculture by managing farmland, constructing qanats, establishing farms, and utilizing mountainous water resources. Their efforts contributed to the economic prosperity of Nasrabad and shaped the agricultural structure of the region. The study examines the theory of landownership and agriculture in Iran, which is crucial for understanding the social and economic changes in Nasrabad during the Qajar period. In this context, the Ghaffari family's investments in irrigation projects, particularly qanats and water supply infrastructure, greatly increased agricultural production. These developments also created economic networks, leading to a lasting impact on the social and economic life of Nasrabad, strengthening its regional economy and influencing its transformation over time
Received: 12/05/2025	
Accepted: 30/07/2025	
	Keywords: Kashan, Nasrabad, Ghaffari family, Amin al-Dawlah, Sefid Shahr.

Cite this article: Chakeri Badi, Seyed Hossein;; Rafiei, Amir Teimour (2025), "Nasrabad, Kashan, and its Connection with the Ghaffari Family during the Qajar Era", *The History of Village and Rural Settlement in Iran and Islam*, Vol. 2, No. 4, P: 157-175.

_DOI: 10.30479/hvri.2025.22057.1073

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

***Corresponding Author:** Seyed Abolfazl Razavi

Address Associate Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran.

E-mail: abolfazlrazavi@khu.ac.ir

فصلنامه تاریخ روستا و روستانشینی در ایران و اسلام

شاپا الکترونیکی: ۳۰۶۰-۶۰۱۲

سال دوم، دوره جدید، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۳

نصرآباد کاشان و پیوند آن با خاندان غفاری در دوران قاجاریه

سید حسین چاکری بادی^۱، سید ابوالفضل رضوی^۲، امیر تیمور رفیعی^۳

۱- گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. amirchakeri52@gmail.com

۲- گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. abolfazlrazavi@khu.ac.ir

۳- گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. amirteymourrafiei@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸	نصرآباد، یکی از روستاهای تاریخی و راهبردی واقع در میانه مسیر کاشان - قم، به دلیل برخورداری از اراضی کشاورزی حاصل خیز، از دیرباز مورد توجه بوده است. وجود بقایای موسوم به «قلعه سفید» و «درام» - که در میان مردم به نام آثار فرعونی شناخته می شود - پیشینه سکونتگاه را به روزگار باستان بازمی گرداند. موقعیت استراتژیک نصرآباد سبب شده است که در طول تاریخ، حوادث و تحولات مهمی را تجربه کند. در دوره قاجاریه، خاندان غفاری به عنوان یکی از اثرگذارترین خاندانهای کاشان، مالک املاک وسیع در نصرآباد و مزارع پیرامون آن بودند. این پژوهش با تکیه بر اسناد کتابخانه‌ای و یافته‌های حاصل از بررسی‌های میدانی، جایگاه خاندان غفاری در مالکیت نصرآباد و نقش آن‌ها در توسعه کشاورزی این منطقه را بررسی می کند. یافته‌ها نشان می دهد که خاندان غفاری با رویکردی سازمان یافته در مدیریت کشاورزی، ایجاد و احیای قنوات، احداث مزارع و بهره گیری از منابع آبی کوهستانی، سهم چشمگیری در گسترش کشاورزی نصرآباد ایفا کردند. این اقدامات نه تنها به رونق اقتصادی روستا انجامید، بلکه مستقیماً در شکل گیری ساختار کشاورزی و توسعه اراضی اطراف مؤثر بود. تحلیل تحولات اجتماعی و اقتصادی نصرآباد در دوره قاجاریه، در چارچوب نظریه مالکیت زمین و کشاورزی در ایران، نشان می دهد که سرمایه گذاری‌های خاندان غفاری در پروژه های آبیاری و احداث سازه های آبرسانی، زمینه ساز تقویت ساختار اقتصادی، افزایش تولیدات کشاورزی و شکل گیری شبکه های اقتصادی - اجتماعی در منطقه گردید که تأثیر آن تا سال ها بعد باقی ماند. واژگان کلیدی: کاشان، نصرآباد، خاندان غفاری، امین الدوله، سفیدشهر.

استناد: چاکری بادی، سید حسین؛ رضوی، سید ابوالفضل؛ رفیعی، امیر تیمور (۱۴۰۳)، «نصرآباد کاشان و پیوند آن با خاندان غفاری در دوران قاجاریه»، فصلنامه تاریخ روستا و روستانشینی در ایران و اسلام، سال دوم، شماره چهارم، ص: ۱۷۵-۱۵۷.

DOI: 10.30479/hvri.2025.22057.1073

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

مقدمه

روستاهای ایران از دیرباز نه تنها به عنوان مراکز تأمین کننده مواد غذایی و محصولات اولیه صنایع، بلکه به عنوان کانون های تولید و صادرات کالاهای کشاورزی، اهمیت ویژه ای داشته اند. در دوره های تاریخی که تحولات اقتصادی در حال شکل گیری بود، این سکونتگاه ها نقشی کلیدی در رفع نیازهای اساسی جوامع ایفا می کردند. موقعیت جغرافیایی بسیاری از روستاها - به ویژه آن هایی که در مسیرهای تجاری، تقاطع جاده ها یا شبکه های ارتباطی مهم قرار داشتند - موجب شد تا به کانون های فعال اقتصادی در مقیاس منطقه ای و حتی ملی تبدیل شوند.

روستای نصرآباد، به واسطه موقعیت ممتاز خود در نزدیکی کاشان و بر سر راه اصلی تهران - کاشان، نمونه بارزی از این گونه سکونتگاه ها است که هر دو مؤلفه طبیعی و راهبردی را در خود جمع کرده است. این روستا، که در منابع تاریخی به عنوان یکی از نقاط مهم منطقه ذکر شده، علاوه بر برخورداری از اراضی حاصلخیز و منابع آبی غنی، از دیرباز سهم چشمگیری در تأمین نیازهای کشاورزی منطقه داشته است.

از ویژگی های برجسته نصرآباد در دوره قاجاریه، حضور خاندان غفاری - از خانواده های ثروتمند و بانفوذ کاشان - و تلاش های آنان در عرصه کشاورزی و توسعه منابع آبی است. مدیریت زمین های کشاورزی، احیای اراضی و ایجاد مزارع تازه آباد در پیرامون روستا از سوی این خاندان، گواه اهمیت نصرآباد در اقتصاد کشاورزی منطقه و کشور است. همچنین، وجود کاروانسرای مشهور صفوی نصرآباد - که به عنوان نخستین منزلگاه در مسیر تهران به کاشان شناخته می شد - جلوه ای از اهمیت تاریخی آن به شمار می رود. هرچند این بنا امروزه از میان رفته، اما تصاویر به جا مانده از دوره قاجار همچنان عظمت آن را یادآوری می کنند.

نصرآباد، که امروزه در تقسیمات کشوری با نام «سفیدشهر» و از توابع شهرستان آران و بیدگل شناخته می شود، علاوه بر ارزش کشاورزی، بخشی مهم از تاریخ منطقه کاشان را در خود حفظ کرده است. بررسی نقش خاندان غفاری در این روستا، می تواند دریچه تازه ای به فهم تحولات اجتماعی و اقتصادی کاشان گشوده و ابعاد تأثیرگذاری این خاندان را در توسعه کشاورزی و رونق اراضی پیرامونی آشکار کند.

یکی از محورهای کلیدی در این زمینه، مطالعه پروژه های آبیاری خاندان غفاری - از جمله تأسیس قنوات و توسعه شبکه های آبرسانی - است که نه تنها منابع آبی کشاورزی را تأمین کرد،

بلکه آثار بلندمدتی بر اقتصاد منطقه گذاشت. ارزیابی این اقدامات و پیامدهای آن‌ها بر کشاورزی نصرآباد می‌تواند الگویی موفق از مدیریت منابع در ایران پیش از انقلاب صنعتی ارائه دهد. چنین پژوهش‌هایی، به ویژه در بررسی ساختارهای اقتصادی و جایگاه طبقات اجتماعی دوران قاجاریه، قادر است تحلیل‌هایی ارزشمند در خصوص تعامل میان قدرت، زمین و توسعه کشاورزی در ایران ارائه کند.

اهمیت این پژوهش در آن است که می‌تواند به شناخت دقیق‌تر تاریخ کشاورزی ایران، به ویژه در حوزه مدیریت منابع آبی و توسعه کشاورزی در دوران قاجاریه، کمک کند. خاندان غفاری با بهره‌گیری از منابع آبی، همچون حفر قنات و احداث سازه‌های آبیاری، نقشی مهم در شکل‌گیری و توسعه ساختار کشاورزی منطقه ایفا کردند. بررسی این اقدامات، تحلیلی روشن‌تر از تاریخ کشاورزی منطقه کاشان و نواحی مشابه ارائه داده و روش‌های مدیریت منابع آب در آن دوره را آشکار می‌سازد.

افزون بر این، مطالعه پروژه‌های آبیاری خاندان غفاری در نصرآباد و آثار آن بر ساختار اقتصادی و اجتماعی روستا، می‌تواند الگوهای موفق توسعه کشاورزی در ایران پیش از انقلاب صنعتی را بازشناسی کند. تحقیقات از این دست، به ویژه در حوزه تأثیرگذاری طبقات اجتماعی و اقتصادی در پیشرفت‌های محلی، از اهمیت بالایی برخوردار است. چنین بررسی‌هایی نه تنها به تقویت آگاهی تاریخی و فرهنگی منطقه کمک می‌کند، بلکه شناخت عمیق‌تری از تحولات اجتماعی و اقتصادی در دوران قاجاریه، به ویژه در جوامع روستایی، فراهم می‌آورد.

با وجود این، هرچند پژوهش‌های متعددی درباره تاریخ اجتماعی و اقتصادی کاشان انجام شده است، نصرآباد به عنوان کانونی مهم در تحولات اقتصادی و اجتماعی منطقه، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این روستا که نقش برجسته‌ای در اقتصاد محلی و در روند رشد کشاورزی و بهره‌برداری از منابع آبی، از جمله قنات، داشته است، غالباً در سایه تحقیقات تاریخی کاشان نادیده مانده. در حالی که آثار متعددی درباره خاندان غفاری و نقش آنان در ساختار اجتماعی و اقتصادی کاشان و مناطق پیرامونی نوشته شده است، نصرآباد به طور مستقیم در بسیاری از این مطالعات بررسی نشده. تنها اثر موجود، کتاب «تاریخ سفیدشهر یا نصرآباد کویر» نوشته سید محمد ساداتی‌نژاد (۱۳۸۶)، است که هرچند معرفی کلی از نصرآباد و تاریخ مختصر آن ارائه می‌دهد، اما فاقد تحلیل پیوند این روستا با خاندان غفاری یا نقش آنان در توسعه کشاورزی آن است.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تاکنون پژوهشی جامع درباره اقدامات خاندان غفاری در نصرآباد، به ویژه در زمینه توسعه کشاورزی، صورت نگرفته است. در این تحقیق، ابتدا با بررسی جغرافیای نصرآباد، پیوند خاندان غفاری با این روستا معرفی می‌شود و سپس به اقدامات آبادگرانه این خاندان در نصرآباد پرداخته خواهد شد.

روستای نصرآباد، با پیشینه‌ای طولانی در تاریخ ایران و به ویژه دوران اسلامی، در کنار کاشان، از نواحی مستعد و راهبردی به شمار می‌رود که آوازه آن حتی به دربار شاهان نیز رسیده است. خاندان غفاری در دوران قاجاریه نقش ویژه‌ای در رونق این منطقه ایفا کردند. آنان در دورانی که کشاورزی و مدیریت منابع آب ارکان توسعه بودند، با استفاده از منابع آبی و اراضی کشاورزی گسترده، نظام مدیریتی کارآمدی در نصرآباد ایجاد کردند که به شکوفایی اقتصادی روستا انجامید. این پژوهش در پی بررسی دقیق این روندها و پیوند آن با تحولات اجتماعی و اقتصادی نصرآباد در دوران قاجاریه است و به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد: ۱. چه ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی روستای نصرآباد کاشان موجب اهمیت آن در طول تاریخ و رونق کشاورزی شده است؟ ۲. خاندان غفاری، به ویژه فرخ‌خان امین‌الدوله، چه نقشی در توسعه کشاورزی نصرآباد و افزایش تولیدات آن داشته‌اند؟ ۳. چه اقدامات مشخصی از سوی خاندان غفاری برای گسترش منابع آب در نصرآباد انجام شد و آیا احداث قنوات و پروژه‌های آبیاری نقش محوری در این امر داشته‌اند؟ ۴. اقدامات خاندان غفاری چه اثراتی بر ساختار اقتصادی و اجتماعی نصرآباد گذاشت و این اقدامات چگونه باعث رونق منطقه شد؟ ۵. روندهای اقتصادی و کشاورزی نصرآباد چگونه می‌تواند در تحلیل تحولات اجتماعی و اقتصادی دوران قاجاریه مفید باشد؟

۱. موقعیت نصرآباد و کاشان

نزدیکی نصرآباد به شهر کاشان سبب شده است که در شرح جغرافیای تاریخی این روستا ناگزیر به شهر کاشان نیز پرداخته شود. حتی یکی از هفت قنات اصلی و وقفی کاشان به نام «قنات نصرآباد» مشهور بوده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۳۲). این اشاره‌ها ناشی از پیوستگی موقعیت طبیعی و راهبردی این دو مکان است. کاشان در دوران پس از ورود اسلام به ایران، «قاشان» و «قاسان» نیز خوانده شده است. برای این شهر، همچون بسیاری از شهرهای ایران، وجوه تسمیه گوناگون ذکر شده که بخشی به حوزه اساطیر و افسانه‌ها برمی‌گردد و بخشی دیگر - مانند

«گاه‌افشان» - حاصل حدس و گمان مورخان است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۷). نام کاشان نخستین بار در کتیبه‌های دوره ساسانی ذکر شده است (رجبی، ۱۳۹۰: ۲۵). اذکایی ارتباطی میان قوم کاسی یا کاسپی و ساکنان پیرامون دریاچه مرکزی ایران - که امروزه شامل کاشان و قزوین (کسپین) است - قائل است و هرتسفلد نیز با او هم‌نظر است (اذکایی، ۱۳۷۲: ۱۲۴).

نام نصرآباد به‌طور مشخص به دوران اسلامی بازمی‌گردد و در تاریخ قم از آن به‌عنوان یکی از روستاهای تابع کاشان یاد شده است (قمی، ۱۳۶۱: ۱۳۸). هرچند آثار تپه‌ها و قلعه‌های باستانی در حواشی این روستا موجود است، اما آگاهی ما از نام آن پیش از ورود اسلام محدود باقی مانده است. ساداتی‌نژاد از منطقه «درم» یا «درام» در مجاورت روستا به‌عنوان محل سکونت باستانی یاد کرده و افزوده است که هنوز باغ و اراضی‌ای با این نام وجود دارد. او همچنین با گردآوری تاریخ شفاهی محلی درباره خرابه‌های باستانی موسوم به «قلعه سفید» و «قلعه دیض» - واقع در زمین‌های کشاورزی نصرآباد - آورده است که به باور مردم، این قلعه‌ها را «گبرها» ساخته‌اند. بخشی از این خرابه‌ها و سازه‌های آبرسانی، در میان مردم به آثار فرعون‌ی معروف است (ساداتی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۶-۲۶).

کلانتر ضرابی نیز از وجود قلعه‌ای در نزدیکی نصرآباد سخن گفته که خاک آن برای تسطیح و ساخت تأسیسات آبرسانی برداشت شده و آثار مهمی از دوران باستان از آن به دست آمده است. او این بناها را «قلعه فرعون‌ی» نیز نامیده و یاد کرده که آن‌ها به «قلعه سفید» شهرت داشته‌اند. همچنین، به اثری از جوی آبی به طول پنج فرسخ اشاره دارد که به موازات رودخانه کشیده شده تا آب بالادست را به منطقه برسانند و کشاورزی را رونق دهند (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۲۱). این شواهد نشان‌دهنده استعداد کشاورزی نصرآباد و تلاش‌های دیرینه برای تأمین آب است؛ اقداماتی که در دوره‌های بعد، از جمله به دست خاندان غفاری، تداوم یافت. به نظر می‌رسد شهرت «قلعه سفید» در ذهن اهالی، زمینه‌ساز نامگذاری رسمی روستا به «سفیدشهر» در سال ۱۳۸۱ بوده است. نصرآباد در دامنه شمال‌شرقی کوه‌های مرکزی ایران و در فاصله سه فرسنگی کاشان واقع شده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۲) و بر حاشیه کویر مرکزی جای دارد. مختصات جغرافیایی آن ۵۱ درجه و ۲۱ دقیقه طول شرقی و ۳۴ درجه عرض شمالی است و ارتفاعش از سطح دریا همانند کاشان، ۹۴۵ متر، می‌باشد (نراقی، ۱۳۶۵: ۵-۶). منطقه کاشان از دو بخش کوهستانی و کویری تشکیل شده که در منابع جغرافیایی قدیم، با عنوان «سرد قاسان» و «گرم قاسان» از آن یاد شده

است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۹۸). نصرآباد در بخش گرم قرار دارد و از دیرباز با نام «نصرآباد کویر» و «نصرآباد سرپشت» شناخته شده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۵۳۰). خاک حاصلخیز اطراف روستا، همراه با قنوات متعدد، مزارع فراوان، بهار زودرس و دمای مناسب، شرایطی ایده‌آل برای کشاورزی فراهم کرده است. درختان انار و مزارع پنبه این منطقه از شهرت برخوردارند و خربزه نصرآباد نیز در حدی شناخته شده بود که در دوره قاجاریه، این روستا به «نصرآباد خربزه» معروف شد (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۳۸).

دو رودخانه فصلی «همرز» و «درم» که سرچشمه آن‌ها در کوه‌های جنوب شرقی قم است، در زمان بارندگی سیلاب‌های ویرانگری را به دشت کاشان می‌آورند و از دشت نصرآباد، به شاخه‌های مختلف، وارد کویر می‌شوند (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۶۷). فقدان رودخانه دائمی و گرمای هوا که تبخیر بالایی ایجاد می‌کند، موجب شده ساکنان منطقه، همچون دیگر مردمان فلات مرکزی و نواحی کویری ایران، برای جبران کمبودها به ابتکارهایی در مدیریت آب دست بزنند. حفر قنوات در کاشان و نصرآباد که آب را به سطح زمین می‌آورد و کشاورزی را امکان‌پذیر می‌سازد، نمونه‌ای از این تلاش‌ها است. کلانتر ضرابی از ۲۱ مزرعه مجزا در این منطقه یاد کرده که بخشی از آن‌ها متعلق به امین‌الدوله و خاندان غفاری بوده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۴۰).

دو وقف‌نامه مربوط به مسجد میرعماد کاشان در دست است که در هر دو، نام نصرآباد و مزارع آن به عنوان بخشی از موقوفات این مسجد ذکر شده است. این امر نشان‌دهنده رونق نصرآباد در دوران پیش از صفویه است.

وقف‌نامه مورخ ۱۵ ذی‌القعدة ۸۷۷ قمری، مربوط به خانقاه و عمارت وقت و ساعات و رقبات موقوفه، شامل «نصف تام قنات مزرعه نصرآباد»، «دو شبانه‌روز از ۲۷ شبانه‌روز قنات مهذب‌آباد»، و «۲۴ قطعه زمین در مزرعه مهذب‌آباد به ذراع دهقان» به مساحت مجموعاً ۱۱۱ جریب، و نیز «بقیه دکان‌های میدان جدید در جوار عمارت وقت و ساعت»، «طاحونه نزدیک فین» و «دو شبانه‌روز دیگر از آب قنات مهذب‌آباد» می‌شود (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۵۱۰).

کتیبه سنگی فرمان ابوالمظفر جهان‌شاه بهادرخان، به تأیید سلطان اعظم و خاقان اکرم، مالک رقاب‌الامم، ظل‌الله، و با حکم بانو بیگم، مقرر می‌دارد که اجناس و محصولات نصرآباد سرپشت و سایر املاک تابع کاشان - از گندم، جو، کلوخه، پنبه، باقلا، زیره، ذرت، گاورس، کنجد، نخود، بادام، مویز، دوشاب، سبزیجات و غیره - با نرخ وقت فروخته شود و بر رعایا تحمیل اضافی نشود.

هرگونه تخطی از این فرمان، موجب لعنت خدا، رسول و فرشتگان شمرده شده است. این فرمان به اهتمام امیر عمادالدین شیروانی صادر و در عمارت ثبت شد (سال ۸۹۹ قمری) (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۵۳۰).

جایگاه نصرآباد در دوران صفویه تابع جایگاه کاشان بود. احداث کاروانسرای نصرآباد به دستور شاه عباس صفوی، نشانگر اهمیت این روستا در آن دوره است. در سال ۱۰۰۱ هجری، شاه عباس که برای سرکوب ناآرامی‌های داخلی در حرکت بود، در مسیر کاشان، در کاروانسرای نصرآباد توقف کرد و «میرسید احمد» معروف به «پیر احمد کاشی» - یکی از رهبران طریقت نقطویان - را احضار نمود. با سرپیچی پیر احمد از توبه، شاه عباس خشمگین شد و او را به دست خود در نصرآباد گردن زد (ترکمان، ۱۳۸۳: ۴۷۷).

در فاصله صفوی تا قاجار، مهم‌ترین واقعه نصرآباد، نبرد سال ۱۱۹۸ هجری میان آقا محمدخان قاجار و آزادخان افغان بود. آزادخان با استقرار در نصرآباد، راه اصفهان را بر سپاه آقا محمدخان بست، اما شکست خورد و گریخت. پس از این نبرد، آقا محمدخان کاشان را محاصره کرد و امیر عبدالرازق‌خان، حاکم شهر، اظهار اطاعت نمود (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۲۶۴-۲۶۵).

رشد و رونق نصرآباد همواره تابع شکوفایی کاشان بود. در دوران قاجاریه، با توسعه کاشان، نصرآباد نیز به دلیل تأمین نیاز غذایی و صیفی‌جات شهر و دارا بودن موقعیتی استراتژیک در مسیر گذر کاروان‌ها، رونق گرفت. بسیاری از مسافران آن دوره در سفرنامه‌های خود از نصرآباد و کاروانسرایش یاد کرده‌اند.

امین‌الدوله نیز به اهمیت طبیعی و راهبردی این منطقه پی برد و قلعه‌ای در آن ساخت. او با حفر قنوات و توسعه تأسیسات آبیاری، بخشی از املاک خود را اداره می‌کرد. در مدتی که امین‌الدوله در کاشان می‌زیست، زمان زیادی را در «قلعه امین‌آباد» در دشت نصرآباد گذراند و از آب قناتی بهره می‌برد که به دستور خودش حفر شده بود. کیفیت آب این قنات، بر خلاف بسیاری از قنوات دیگر، بسیار مطلوب بود و هنوز پیران محل از طعم و گوارایی آن یاد می‌کنند. امروزه این قنات خشک شده و قلعه امین‌آباد نیز متروک و رو به ویرانی است.

شهرت کشاورزی نصرآباد، به‌ویژه در تولید خربزه، زبانزد بود. آنچه در تاریخ به «خربزه کاشان» معروف است، در واقع محصول مزارع نصرآباد و پیرامون آن بوده است. امروز نیز این شهرت ادامه دارد و نماد خربزه در میدان سفیدشهر (نصرآباد قدیم) نصب شده است. در دوره قاجاریه،

آوازه خربزه کاشان حتی به دربار رسید. پولاک می‌نویسد: «در نخستین تلگرافی که ناصرالدین‌شاه از دستگاه تازه تأسیس تلگراف دریافت کرد، این خبر آمده بود که: در کاشان خربزه‌ها رسیده است» (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۶۳).

۲. خاندان غفاری در کاشان

خاندان غفاری در کاشان، نسب خود را به ابوذر غفاری، یار خاص پیامبر اسلام (ص)، می‌رسانند. براساس روایات این خاندان، آنان در دوران گرایش مردم کاشان به تشیع، به این شهر مهاجرت کرده و ساکن شده‌اند. مؤلف تاریخ کاشان درباره سلسله‌نسب و شجره این خانواده به تفصیل نوشته است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۲۰-۳۱۶).

اطلاعات موجود درباره خاندان غفاری، از دوره صفویه به بعد غنی‌تر است. از آغاز این عصر، مسند قضاوت در امور شرعی کاشان به علمای خاندان غفاری - که از پیروان وفادار اولیه مذهب شیعه و از مبلغان کوشا و فداکار آن بودند - تفویض شد (نراقی، ۱۳۵۹: ۱۶۲). در روزگار اقامت شیخ کرکی در کاشان، غالب شاگردان و همراهان او از خاندان غفاری بودند (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۴۸). از همین رو، بعید نیست که از دوران صفویه تا پایان زندیه، این خاندان به‌طور متوالی در منصب قضاوت حضور داشته‌اند؛ اسامی برخی از این قاضیان در منابع تاریخی ثبت شده است.

در زمان نادرشاه، مولانا قاضی عبدالمطلب غفاری به‌عنوان یکی از نمایندگان کاشان و نظنز در شورای مغان حضور یافت (سرابی، ۱۳۴۴: ۳). پس از قتل نادر و آشفتگی‌های سیاسی، معزالدین غفاری - نوه قاضی عبدالملک - در حمایت از کریم‌خان زند برخاست. او توانست آرامش نسبی را به کاشان بازگرداند و سپس حکومت را به عبدالرزاق خان، داماد خود، واگذار کرد (نراقی، ۱۳۵۹: ۱۵۳).

در فاصله سقوط صفویه تا برآمدن قاجاریان، معزالدین نقشی مهم در تأمین امنیت و بازسازی کاشان داشت. صاحب تشکله/آذر درباره او بیتی سروده است (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۵۷):

بر زبان خلق عالم از وضع و از شریف
نام دوران معزالدین محمد می‌رود

معزالدین سه پسر داشت: ابوالحسن مستوفی غفاری - نقاش و وقایع‌نگار دربار زندیه - که کتاب گلشن مراد را تألیف کرد؛ قاضی میرزا احمد؛ و میرزا مهدی، پسر ارشد میرزا احمد، که مدتی حاکم کاشان بود. میرزا مهدی، پدر ابوطالب ملقب به فرخ‌خان امین‌الدوله است (سرابی،

۱۳۴۴: ۴). به نظر می‌رسد خوش‌نامی این دودمان در ادوار پیشین، زمینه رشد و نفوذ آن‌ها در دوران قاجار را فراهم کرده باشد.

۳. امین‌الدوله و اقدامات

میرزا مهدی غفاری، فرزند خود ابوطالب را از کودکی به‌عنوان پیشخدمت به دربار فتحعلی‌شاه فرستاد. هوشمندی و چالاکی او و یکی از غلامان دیگر، باعث شد فتحعلی‌شاه این دو را در مراسم رسمی با نام‌های «فرخ» و «شاهرخ» صدا بزند. از آن پس، ابوطالب با عنوان «فرخ‌خان کاشانی» شناخته شد. شاه قاجار از حرم‌خانه سلطنتی برای او همسری برگزید و زندگی‌اش را سامان داد. فرخ‌خان، متولد ۱۲۳۰ق، در اواخر سلطنت فتحعلی‌شاه مأمور همراهی با عباس‌میرزا شد (سعادت نوری، بخش ۱، ۱۳۴۴: ۳-۴).

در دوره محمدشاه، فرخ‌خان در لشکرکشی‌ها حاضر بود و به‌سرعت مورد توجه شاه قرار گرفت. مأموریت‌های متعدد در نقاط مختلف کشور را با موفقیت انجام داد و حتی در محاصره هرات به‌عنوان چهره‌ای مورد اعتماد در امور امنیتی به کار گرفته شد (سعادت نوری، بخش ۲، ۱۳۴۴: ۱۱۳-۱۱۷). محبوبیت او در همین زمان افزایش یافت؛ در سنین جوانی با کفایت خود در مأموریت‌های مازندران، گیلان، اصفهان و فارس، اعتماد شاه را جلب کرد. در سال ۱۲۵۸ق، به جبران خدماتش در فارس، حکومت کاشان به او سپرده شد. وی اداره کاشان را به بستگان خود واگذار کرد و همچنان مأموریت‌های دولتی را پی گرفت (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۴۰۶).

با آغاز سلطنت ناصرالدین‌شاه، امیرکبیر چندان به او اعتنا نکرد، اما روی کار آمدن میرزا آقاخان نوری، مناصب مهمی چون خزانه‌داری دربار را برایش به همراه آورد. در سال ۱۲۷۲ق، همزمان با بالا گرفتن اختلاف با انگلستان، فرخ‌خان لقب «امین‌الملک» گرفت و به سفارت ایران در اروپا اعزام شد. بازگشت او از فرانسه در ۱۲۷۴ق با توقف در عثمانی و حل اختلافات میان دو کشور همراه بود، اما مخالفت آقاخان نوری بازگشتش را تا پس از عزل وی در ۱۲۷۵ق به تعویق انداخت. پس از بازگشت، با استقبال ویژه‌ای روبه‌رو شد و مناصب وزیر حضور، مهرداری مبارک، ریاست عمده خلوت و سرپرستی «ظل‌السلطان» به او سپرده شد. همان سال لقب «امین‌الدوله» را دریافت کرد و عزل و نصب حکام و وزارت داخله نیز به او واگذار شد (سرابی، ۱۳۴۴: ۶-۸).

امین‌الدوله که از تجربه سفر اروپایی خود بهره‌مند شده بود، ابتکاراتی چون اعزام دانش‌آموزان مستعد به اروپا را پیشنهاد داد. شاه پذیرفت و او دوازده نفر از بستگان خود را نیز در این گروه گنجاند. از میان آنان، مهندس‌الممالک غفاری و برادرش و نیز عبدالوهاب غفاری از چهره‌های برجسته بودند (ضرابی، ۱۳۴۴: ۷). میرزا نظام‌الدین غفاری، عموزاده امین‌الدوله، در رشته معدن تحصیل کرد و به دستور او به جستجوی معادن در حوالی کاشان پرداخت و از جمله معدن زاج سیاه را کشف و بهره‌برداری کرد (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۲۶).

با رشد حسادت‌ها نسبت به او، شاه در ۱۲۸۲ق وی را به کاشان فرستاد. امین‌الدوله که به کاشان علاقه‌مند بود و املاک فراوانی در آنجا داشت، از این مأموریت استقبال کرد. کشمکش‌های محلی بر سر املاک چنان بالا گرفت که شاه در فرمانی به سپهسالار نوشت: «تا وقتی امین‌الدوله در کاشان است، رسیدگی به عرایض مردم آنجا با خود اوست، به‌ویژه اقوامش؛ شما به هیچ‌وجه دخل و تصرف نکنید» (سعادت نوری، بخش ۴، ۱۳۴۴: ۴۲۱).

خاندان غفاری بیلاق‌های برزآباد و فرح‌آباد، معروف به «فرخ‌آباد»، را به‌عنوان اقامتگاه‌های تابستانی برگزیدند و در آن‌ها خانه‌ها، باغ‌ها و قنوات متعدد ساختند. برخی از این بناها مانند کاخ امین‌الدوله هنوز پابرجاست. ضرابی در *تاریخ کاشان*، اوصاف باغ‌ها، قنوات و املاک وی از جمله امین‌آباد و ملک‌آباد را به تفصیل آورده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۰، ۱۲۲؛ سعادت نوری، بخش ۴، ص ۲۱-۲۳).

اقامت امین‌الدوله در کاشان بیش از یک‌سال نپایید و او دوباره به دربار بازگشت. از ۱۲۸۶ق به بیماری دچار شد و دو سال بعد درگذشت و در آرامگاه خانوادگی در قم دفن شد. فرخ‌خان که به کاشانی بودن خود افتخار می‌کرد و در متون قاجاری با عنوان «مقرب‌الخاقان فرخ‌خان کاشانی» از او یاد شده (سعادت نوری، بخش ۴، ۱۳۴۴: ۴۱۱)، در کاشان املاک و منافع فراوانی داشت. با شناخت نیازهای مردم منطقه، در آبادانی و عمران زادگاهش - که هم به نفع مردم و هم در جهت منافع خانوادگی او بود - کوشید. نراقی (۱۳۵۳: ۱۵۹) از تلاش‌های او به واسطه علاقه شدیدش به کاشان یاد کرده و اقداماتش را ارزشمند دانسته است. املاک کشاورزی امین‌الدوله را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: نخست، املاک نصرآباد و نواحی گرم کاشان؛ دوم، املاک بیلاقی در برزآباد و فرح‌آباد در مناطق سرد. در این پژوهش، تنها بخش نخست یعنی املاک نصرآباد - با تکیه بر خاطرات محمدعلی غفاری، شریک و ضابط او - بررسی می‌شود.

۴. املاک و اقدامات خاندان غفاری در نصرآباد

ویژگی‌های خاص خاک و ظرفیت بالای کشاورزی در نصرآباد، موجب شد خاندان غفاری توجه ویژه‌ای به این منطقه نشان دهند. این خاندان که در دوره قاجاریه جایگاه برجسته‌ای در دستگاه حکومتی داشتند، با بهره‌گیری از موقعیت استراتژیک نصرآباد توانستند املاک کشاورزی خود را گسترش دهند. آب، که همواره یکی از بنیادی‌ترین عوامل شکل‌گیری تمدن و یکجانشینی مبتنی بر کشاورزی بوده، در این منطقه اهمیت ویژه‌ای داشت. پیشینه کشاورزی نصرآباد به روزگار سکونتگاه‌های باستانی همچون محوطه سیلک و مجاورت با چشمه سلیمانیه فین بازمی‌گردد. آثار تاریخی همچون قلعه‌ها و تأسیسات آبرسانی نیز مؤید جایگاه این منطقه به‌عنوان یکی از کانون‌های کشاورزی مهم در تاریخ کاشان است.

خاندان غفاری، که از پیروان ثابت‌قدم مذهب شیعه بودند و در دوره‌های صفوی و قاجار روابط عمیق سیاسی و مذهبی داشتند، تلاش کردند شهرت کشاورزی نصرآباد را به فرصتی برای توسعه بیشتر تبدیل کنند. در این میان، امین‌الدوله به‌عنوان چهره شاخص این خاندان در دوره قاجار، به رونق کشاورزی از طریق ایجاد و توسعه منابع آبیاری توجه ویژه‌ای داشت. او با احداث قنات‌ها و سازه‌های آبرسانی، زمینه گسترش سطح زیرکشت را فراهم کرد. اسناد تاریخی نشان می‌دهد قنات‌های متعدد نصرآباد، نقش مهمی در رونق اراضی خاندان غفاری داشته‌اند (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۰، ۱۲۲).

محمدعلی غفاری در خاطرات خود می‌نویسد که پس از بازگشت فرخ‌خان از اروپا، چهل نفر دانش‌آموز به فرنگ اعزام شدند، اما او خود به‌جای اعزام، مأمور اداره املاک فرخ‌خان در کاشان شد. وی می‌داند که این مسئولیت موقتی است و به همین علت همزمان به سامان‌دهی املاک پدری خود پرداخت. در سال ۱۲۷۵ق، با مشاهده کمبود آب، هنگام شکار به حوزه رودخانه همرز رفت و دریافت که با احداث نهري چهار فرسخی می‌توان آب را به جلگه نصرآباد رساند. این نهر طی دو تا سه سال ساخته شد و از سال ۱۲۷۸ق کشاورزی منطقه را دو برابر توسعه داد.

محمدعلی غفاری می‌نویسد که در همان سال، رونق بازار محصولات کشاورزی برایش سه هزار تومان عایدی به همراه داشت، در حالی که هزینه انتقال آب تنها پانصد تومان بود. در سال ۱۲۸۱ق با درآمد املاک نصرآباد آسیاب آبی‌ای ساخت که مدتی رایگان در خدمت مردم قرار داشت. همچنین قنات عبدالله‌آباد را در جوار مزرعه ملک‌آباد حفر کرد. او سپس پیشنهاد داد اراضی

بایر میان نصرآباد و مشکان، شامل چند قلعه و تپه مخروبه مانند «قلعه سفید»، تصرف و با قنات جدید مشروب شود (غفاری، ۱۳۶۱: ۱۳-۲۵). کلانتر ضرابی به موقعیت این قلعه‌ها پرداخته و «قلعه سفید» را به دلیل خاک روشن پیرامون آن چنین نام‌گذاری کرده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۲۲).

در تاریخ کاشان آمده است که نصرآباد در دوره قاجار نقش مهمی در تأمین نیازهای کشاورزی منطقه داشت. از جمله آثار مهم، دو قلعه «قلعه سفید» و «قلعه طسمیجان» بودند که در نزدیکی اراضی خاندان غفاری قرار داشتند و همراه با شبکه آبیاری سنتی، موجب رونق کشاورزی می‌شدند (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۲۱).

سومین طرح بزرگ تأمین آب در دشت نصرآباد، قنات امین‌آباد بود که محمدعلی غفاری آن را حفر کرد. او در سال ۱۲۸۳ق، قلعه‌ای در کنار این قنات بنا نهاد که به «قلعه امین‌آباد» شهرت یافت (غفاری، ۱۳۶۱: ۲۶) و همچنان آثار آن در عرصه کشاورزی قابل مشاهده است.

تصویر شماره ۱ و ۲: خرابه های قلعه امین آباد در نصرآباد

قنات امین‌آباد آب گوارا و فراوانی داشت که به رشد محصولات کشاورزی نصرآباد کمک کرد. محمدعلی غفاری که از ناحیه درآمد کشاورزی توانایی مالی قابل توجهی پیدا کرده بود در سال ۱۲۸۴ تصمیم گرفت تا قنات نویی در زمین‌های نصرآباد احداث کند. در این سال برادرانش هم از سفر فرنگستان برگشته بودند و محمدعلی ابتدا پیشنهاد می‌کند این قنات نو با مشارکت برادران باشد اما به زودی با برادران بر سر ارثیه پدری اختلاف پیدا می‌کند و ترجیح می‌دهد برای امنیت اموال خود این قنات نو را هم با مشارکت امین‌الدوله بسازد. برای این منظور از طریق تلگراف به امین‌الدوله پیشنهاد می‌کند تا قنات نو هم مثل قنات امین‌آباد چهار سهم از مال امین‌الدوله و دو سهم از محمدعلی باشد. این پیشنهاد توسط امین‌الدوله قبول می‌شود و محمدعلی حفر قنات نو که نام «رحمت‌آباد» بر آن گذاشته بود را آغاز می‌کند. این قنات در اواسط سال ۱۲۸۵ جاری می‌شود و محمدعلی برای این خدمت خلعت و جوایزی از امین‌الدوله دریافت می‌کند (غفاری، ۱۳۶۱: ۲۹-۲۸). به این ترتیب محمدعلی غفاری موفق می‌شود در عرض ده سال سه قنات ایجاد و یک قنات تعمیر کند و یک بند انتقال آب به دشت نصرآباد را درست کند. محمدعلی در سال بعد بنای قنات نویی در حدود فین و راوند را می‌گذارد که چون از حوزه نصرآباد خارج است به

آن نمی‌پردازیم. سال بعد محمدعلی به امید دریافت مقام دولتی با سفارش‌نامه امین‌الدوله عازم تبریز می‌شود و اقدامات عمرانی او در حوزه کشاورزی نصرآباد متوقف می‌شود.

جدول شماره ۱: تاسیسات آبرسانی نصرآباد

شماره	نام تاسیسات آب رسانی	سال احداث به قمری	ملاحظات
۱	انتقال آب رودخانه همرز از چهار فرسنگی	۱۲۷۵	افتتاح سه سال بعد
۲	قنات عبدالله آباد	۱۲۸۱	
۳	آسیاب همرز	۱۲۸۱	
۴	قنات امین آباد	۱۲۸۲	چهاردانگ امین الدوله و دو دانگ محمدعلی
۵	تعمیر قنات وزیر ملکی	۱۲۸۳	این قنات از اموال امین الدوله بود
۶	قنات رحمت آباد	۱۲۸۴	ابتدا با مشارکت برادران محمدعلی بود اما بعد که متوجه شد برادران طمع به کل اموال او دارند طی نامه‌ای به امین الدوله قرار گذاشت تا چهار دانگ از امین الدوله و دو دانگ از محمدعلی باشد.

۵. گسترش اقدامات کشاورزی خاندان غفاری در نصرآباد

اقدامات خاندان غفاری در نصرآباد، به‌ویژه توسط امین‌الدوله، فراتر از توسعه منابع آبیاری بود. او با دیدی کلان‌نگر، بر تقویت زیرساخت‌های کشاورزی و سرمایه‌گذاری در تأسیسات مرتبط با آن متمرکز شد؛ اقداماتی چون حفر قنوات جدید، ایجاد شبکه‌های آبیاری و نگهداری منظم آن‌ها، که همه در راستای بهره‌برداری بهینه از منابع آب انجام گرفت. این تلاش‌ها به گسترش مزارع و افزایش بهره‌وری اراضی منجر شد و نصرآباد را در زمره مهم‌ترین کانون‌های کشاورزی دوره قاجار قرار داد.

یکی از جلوه‌های این توسعه، شهرت نصرآباد در تولید محصولات کشاورزی خاص، مانند خربزه، بود. خربزه‌های نصرآباد در دوره قاجار اعتباری ویژه داشتند و در متون تاریخی نیز بارها از آن‌ها یاد شده است. پولاک در سفرنامه خود به نخستین تلگراف ارسالی از دستگاه تلگراف ناصرالدین‌شاه اشاره می‌کند که مضمون آن خبر رسیدن خربزه‌های نصرآبادی به دربار بود (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۶۳).

در جمع‌بندی می‌توان گفت که اقدامات خاندان غفاری، به‌ویژه در زمینه تأسیس و گسترش منابع آبیاری و عمران کشاورزی، نقشی بنیادین در شکل‌گیری ساختار اقتصادی نصرآباد ایفا کرد. ایجاد و نگهداری قنات‌ها و سایر تأسیسات آبرسانی، همراه با مدیریت و سرمایه‌گذاری مستمر، زمینه‌ساز رشد کشاورزی و شکوفایی اقتصادی این منطقه شد؛ روندی که اثرات اجتماعی و اقتصادی آن در سال‌های بعد نیز ادامه یافت.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی نقش خاندان غفاری در رونق کشاورزی و توسعه اقتصادی نصرآباد کاشان در دوره قاجار پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد این خاندان، با بهره‌گیری هدفمند از منابع آبی منطقه، نقشی برجسته در گسترش اراضی زیر کشت و افزایش بهره‌وری کشاورزی ایفا کرده‌اند. احداث قنات، ایجاد شبکه‌های آبرسانی و استفاده از منابع آبی کوهستانی، از شاخص‌ترین اقدامات این دوره بوده که به شکوفایی اقتصادی نصرآباد انجامیده است. این تحولات، علاوه بر افزایش تولیدات کشاورزی و بهبود معیشت ساکنان، تغییرات اجتماعی و فرهنگی چشمگیری را در پی داشت. خاندان غفاری همچنین با ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی مکمل، از جمله ساخت کاروانسراها و تأسیس بازارهای جدید، بنیان‌های رونق پایدار را در نصرآباد و مناطق پیرامونی مستحکم کردند. بررسی این اقدامات، الگویی از مدیریت اقتصادی در مناطق روستایی ایران پیش از انقلاب صنعتی را آشکار می‌سازد که کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

تحقیق حاضر بر اهمیت نقش خاندان‌های بزرگ و صاحب‌نفوذ در تحولات اقتصادی محلی و منطقه‌ای تأکید دارد. خاندان غفاری، با بهره‌گیری از ارتباطات درباری و مدیریت منابع طبیعی و آبی، به‌عنوان مالکین عمده و رهبران اقتصادی نصرآباد عمل کردند و بدین ترتیب، کشاورزی را توسعه داده و زیرساخت‌های نوین اقتصادی را بنیان نهادند. یافته‌ها نشان می‌دهد که رشد

کشاورزی در نصرآباد ارتباط مستقیم با رونق کاشان داشته و نیاز شهر به تولیدات زراعی این دشت، محرک اصلی آن بوده است. اقدامات چهره‌هایی چون میرزا محمدعلی غفاری نقش تعیین‌کننده‌ای در این روند داشت.

بر اساس نتایج این تحقیق، پیشنهاد می‌شود:

۱. تحقیقات بیشتری درباره ساخت قنوات و شیوه بهره‌برداری از منابع آبی در نواحی مختلف ایران انجام گیرد تا الگوهای تاریخی توسعه کشاورزی روشن‌تر شود.
 ۲. مطالعات تطبیقی با سایر مناطق که در دوره قاجاریه تحت مدیریت خاندان‌های بزرگ بوده‌اند، انجام شود تا شباهت‌ها و تفاوت‌های الگوهای مدیریتی مشخص گردد.
 ۳. پروژه‌های احیای قنوات و سازه‌های آبیاری به‌منظور حفظ میراث فرهنگی و تقویت ظرفیت‌های گردشگری نصرآباد اجرا شود.
 ۴. آثار تاریخی همچون قلعه‌ها شناسایی، حفاظت و مرمت شده و به‌عنوان جاذبه‌های گردشگری معرفی گردند.
 ۵. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه تاریخ اجتماعی و اقتصادی برای شناخت دقیق‌تر اثرگذاری خاندان غفاری بر تحولات نصرآباد انجام شود.
 ۶. بررسی تأثیر خاندان‌های دیگر بر سایر روستاهای منطقه برای تکمیل نقشه تحولات محلی در دوره قاجاریه صورت پذیرد.
- این پژوهش، به‌عنوان گامی نخست در تحلیل نقش خاندان غفاری در توسعه کشاورزی و رونق اقتصادی نصرآباد، ابعاد مختلف این موضوع را روشن ساخته و بستر تحقیقات آتی در حوزه تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران را فراهم می‌سازد.

منابع و مأخذ

کتاب‌ها

- ابن الفقیه، احمد بن محمد بن اسحاق همدانی (۱۳۴۹) *البلدان*. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اذکایی، پرویز (۱۳۷۲) *درگزین تا کاشان*. همدان: ناشر مؤلف.

- ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۲) *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (جلد دوم، تصحیح ایرج افشار). تهران: امیرکبیر.
- دیولافوا، مادام ژان (۱۳۷۱) *ایران کلد و شوش* (ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸) *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان* (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: انتشارات خوارزمی.
- رجبی، پرویز (۱۳۹۰) *کاشان؛ نگین انگشتی تاریخ ایران*. تهران: نشر پژواک کیوان.
- ساداتی‌نژاد، سید محمد (۱۳۸۶) *تاریخ سفیدشهر نصرآباد کویر*. قم: انتشارات زمزم هدایت.
- سرابی، حسین ابن عبدالله (۱۳۴۴) *مخزن‌الوقایع: شرح مأموریت و مسافرت فرخ‌خان /میزالدوله* (به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- غفاری، محمدعلی (۱۳۶۱) *خاطرات و اسناد محمدعلی غفاری نایب اول پیشخدمت‌باشی* (به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان). تهران: نشر تاریخ ایران.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹) *گلشن مراد* (به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد). تهران: انتشارات زرین.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن (۱۳۶۱) *تاریخ قم* (ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین طهرانی). تهران: انتشارات توس.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (۱۳۵۶) *تاریخ کاشان* (به کوشش ایرج افشار). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- موسوی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۶۳) *تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه* (تصحیح سعید نفیسی). تهران: انتشارات اقبال.
- نراقی، حسن (۱۳۶۵) *تاریخ اجتماعی کاشان*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- سعادت نوری، حسین (۱۳۴۴) «رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری (بخش اول)»، نشریه وحید، ۲۵، ۳-۵.
- ——— (۱۳۴۴) «رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری (بخش دوم)»، نشریه وحید، ۲۶، ۱۱۳-۱۱۷.
- ——— (۱۳۴۴) «رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری (بخش سوم)»، نشریه وحید، ۲۷، ۲۵۴-۲۵۸.
- ——— (۱۳۴۵) «رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری (بخش چهارم)»، نشریه وحید، ۲۹، ۴۱۱-۴۲۳.